

Yunusova X. E.
t.f.d., professor
O‘zbekiston Milliy universiteti

O‘ZBEKISTON TARIXIY MADANIY YODGORLIKLARIGA MUNOSABAT (XX asrning 80–yillar)

ANNOTATSIYA

Sovet davlati hukmronligi yillari tarixiy obidalarga buyuk tarixiy meros, xalq ma’naviy mulki sifatida qaralmadi. Tarixiy obidalarining yon - atrofi ta’mirlanib, turli muassasa va idoralarga aylantirildi. Ko‘plab tarixiy obidalar sovet mafkurasiga zid deb hisoblanib, “eskilik sarqiti” sifatida qaraldi. Xo‘jalik ehtiyojlari yo‘lida ham foydalanildi. Maqolada birlamchi manbalar bilan sovet davlati hukmronligi yillari tarixiy obidalarga munosabat taxlil qilinadi.

Kalit so‘zlar. Tarixiy obida, me’moriy obida, muassasa, karvonsaroy, savdo-sotiq, rasta, inoshoot, “Ayrilish” madrasasi, “Qozi Nizomiddin” masjidi, gerb, Axsikent, “Farg‘ona Afrosiyobi”, “Toza bog‘” saroyi, dahriylik, g‘oya.

Юнусова Х.Э.
д.и.н., профессор
Национальный университет Узбекистана

ОТНОШЕНИЕ К ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНЫМ ПАМЯТНИКАМ УЗБЕКИСТАНА (80-е годы XX века)

АННОТАЦИЯ

В годы советской власти исторические памятники не рассматривались как великое историческое наследие и духовное достояние народа. Окрестности исторических памятников были отремонтированы и превращены в различные учреждения и офисы. Многие исторические памятники считались противоречащими советской идеологии и считались «реликвиями древности». Его также использовали в бытовых целях. В

статье анализируется отношение к историческим памятникам в годы советской власти с использованием первоисточников.

Ключевые слова: Историческое памятник, архитектурный объект, здание, караван-сарай, торговля, ларек, медресе «Айрилиш», мечеть «Кази Низамиддин», герб, Ахсикент, «Афросиоб Ферганы», дворец «Тоза бог», идея.

Yunusova X.E.

DSc., professor

National university of Uzbekistan

ATTITUDE TO HISTORICAL AND CULTURAL MONUMENTS OF UZBEKISTAN (80s of the XX century)

ABSTRACT

During the years of Soviet rule, historical monuments were not considered as a great historical heritage and spiritual property of the people. Surroundings of historical monuments were renovated and turned into various institutions and offices. Many historical monuments were considered to be against the Soviet ideology and were considered as “relics of antiquity”. It was also used for household purposes. The article analyzes the attitude to historical monuments during the years of Soviet rule with primary sources.

Key words: Historical monument, architectural object, building, caravanserai, trade, stall, “Airilish” madrasah, “Kazi Nizamiddin” mosque, coat of arms, Akhsikent, “Afrosiob of Fergana”, “Toza God” palace, idea.

KIRISH

O‘zbekiston nafaqat sovet davlatida, balki butun dunyoda o‘zining betakror me‘moriy obidalari bilan mashhur bo‘lgan ochiq osmon ostidagi muzey sifatida mashhur bo‘lgan. 1980–yillarda respublikadagi 7056 ta yirik madaniy tarixiy yodgorliklar ilmiy asosda o‘rganilib, ular tarixiy va madaniy meros sifatida davlat ro‘yxatiga olingan bo‘lsa, ularning 1503 tasi arxitektura, 2766 tasi san‘at, 2837 tasi arxeologik yodgorliklardan iborat bo‘lgan. Bulardan tashqari, respublikaning ba’zi viloyatlarida ro‘yxatga olinmagan madaniy yodgorliklar ham bo‘lgan. Bunday yodgorliklar qatoriga Namangan viloyatida 30 ta, Samarqand viloyatida

60 ta, Toshkent viloyatida 100 ta, Fargʻona viloyatida 200 tadan ziyod boʻlgan[1]. XX asr 80–yillari Oʻzbekistonda kechgan ijtimoiy-siyosiy jarayonlar va ularning ziddiyatli jihatlari sovet, mustaqillik va arxiv manbalari tahlili asosida moddiy – madaniy merosga munosabat, tarixiy obidalarga munosabat tahlil qilingan. Manbashunoslik va tarixshunoslik sohalariga oid paleografik, matnshunoslik, siyosatshunoslik, sivilizatsion yondashuv, kontent analiz, dialektik, mikrotarix (microhistory), sinergetik, qiyosiy tahlil (somparative analysis), statistik tahlil (statistical analysis), tizimli tahlil, muammoviy-maqсадli yondashuv kabi ilmiy bilish usullaridan foydalanildi.

TADQIQOTNING ASOSIY NATIJALARI

Sovet davlati hukmronligi yillari bu obidalarga buyuk tarixiy meros, xalq maʼnaviy mulki sifatida qaralmadi. Taʼmirlanib, yon-atrofi obodonlashtirilgan baʼzi yodgorliklarga turli muassasa va idoralar joylashtirildi. Mahalliy aholining madaniyati, maʼnaviyatini yuksaltirishda xizmat qilishi mumkin boʻlgan obidalarining aksariyatiga "eskilik sarqiti" sifatida qaraldi va asosan xoʻjalik ehtiyojlari maqsadlarida foydalanildi. Masalan, Toshkent shahridagi Beshyogʻoch dahasidagi Abulqosim madrasasi 1919-yilda yopib qoʻyildi, 1929-yilda ocharchilikdan aziyat chekib Samaradan koʻchirib keltirilgan 70 ta oila joylashtirildi. 1974-yilda boʻlsa Toshkent oʻyinchoq fabrikasining filiali joylashtirildi, bino qiyofasi butunlay oʻzgartirib yuborildi. 1983-yildan keyin partiya, sovet idoralari tomonidan meʼmoriy obidalar ijaraga berish holatlari koʻpayib, turli maqsadlarda foydalanilayotgan yodgorliklarning soni 1984 yilda 150 taga, 1985-yilga kelib esa 230 tagacha yetdi. 115 ta yodgorlikdan sayyohlarga xizmat koʻrsatish uchun foydalanildi, 33 ta yodgorlik muzeyga, 22 tasi teatrqa, 69 tasi madaniy-maʼrifiy muassasalarga aylantirildi. Baʼzi sobiq masjid va madrasalarda ateizm burchaklari tashkil etildi[2].

Davlat ajratayotgan mablagʻlar hisobiga taʼmirlangan tarixiy obidalardan foydalanilsada, ularni saqlash talab darajasida boʻlmagan. Tarixiy obidalarga boy Xivada 1967-yilda 82 ta masjid, madrasalar davlat muhofazasiga olingan boʻlib, ularni muhofaza etish uchun xarajatlar qilib kelingan boʻlsa ham, rahbarlarning

e'tiborsizligi natijasida obidalar atroflaridagi yerlar aholiga uy - joy qurish uchun bo'lib berilib, bu yerlarda ko'p tashkilotlarning loyihasiz qurilgan binolari ishga tushgan. 1978-yil Xivada o'zbek kinosi asoschisi X. Devonov yashagan va ijod qilgan uyining bir qismidan xo'jalik ombori sifatida foydalanilgan. Muhammad Aminxon madrasasi mehmonxonaga aylantirilgan. Olloqulixon karvonsaroyida savdo - sotiq ishlarini amalga oshirish uchun savdo rastalari ishga tushirilgan. Xiva shahrining o'zida 21 tashkilot va idoralar tarixiy yodgorliklardan xo'jalik ishlari maqsadlarida foydalandilar. Samarqandda eski shahar harobalari esa kanalizatsiya ishlarini amalga oshirish vaqtida vayron etildi. Qarovsizlik natijasida ba'zi yodgorliklar fuqarolar tomonidan buzib tashlanganligi holatlari ham yuz berganini ta'kidlab o'tmoq lozim. Surxondaryo viloyatidagi paxsadan qilingan "Qirq qiz" ansamblining katta bir qismi qulab tushdi. Arxitektura yodgorliklarini buzilgani uchun beriladigan ma'muriy jazo ham jiddiy bo'lmadi.

Qashqadaryo viloyatida X - XI asrlarga oid bo'lgan Ishoq Ota maqbarasi ta'mirlashning barcha qoidalarga hilof ravishda sement bilan suvab tashlangan. G'ishtdan yasalgan bu binodagi go'zal naqshlar bo'lsa ana shu suvoqning ostida qolib ketdi[3]. Viloyatdagi yana bir yodgorlik - Sulton mir Haydar kompleksi ham mana shunday ta'mirlash ishlari natijasida o'zining tarixiy va madaniy qiymatini yo'qotdi. Qarshi shahridagi XVII asrga oid bo'lgan SHermuhammad madrasasi, G'uzor tumanidagi Gulshan madrasasi, Dehqonobod tumanidagi Kaltaminor, Sulton Rabod masjidlari, Qarshi tumanidagi Charagil, Yuqori Qorachil, Fayzi o'g'li, Zoir bobo, Kat, Parguza masjidlari shular jumlasidan edi. Umuman, viloyatda 1980-yillar o'rtalariga kelib buzilib, yo'qolib ketgan tarixiy yodgorliklarning soni 47 tani tashkil etar edi[4]. Vaholanki, Shahrisabz respublikadagi qadimiy davlatchilikning dastlabki maskani bo'lgan tarixiy shaharlardan biri edi. XII asr boshlarida barpo etilgan Minorai Kalon, Chor Bakr ansambli, XVIII asrga mansub Qiz bibi me'morlik ansambli atrof - muhitning buzilishi oqibatida sho'r bosib ketdi[5].

Shuni alohida ta'kidlash joizki, 1980-yillarining oxiriga kelib keng jamoatchilik orasida ham tarixiy yodgorliklarni tiklashga bo'lgan harakat ortib

bordi. Xususan, Qashqadaryo viloyatida tarixiy yodgorliklarni tiklash maqsadida bir guruh oqsaqollar, ziyolilarni tarixiy obidalar, qadimiy eski kitob va qo'lyozmalarni saqlash hamda asrab avaylash maqsadida yozilgan murojatnomasi viloyat vaqtli matbuotida e'lon qilindi. Uy - joy kommunal - sotsial xo'jalik banki huzurida maxsus xayriya-ehson hisobi ochildi. 1990-yil avgust oyiga qadar 12 ming rubl pul to'plandi[6]. Biroq, ishlarning to'liq amalga oshirmaslik bor mablag'ni o'z o'rniga sarflashga imkon bermadi. Masalan, mashhur "Oqsaroy" yodgorligini ta'mirlash vaqtida respublika "Me'mor" birlashmasi tomonidan yog'och o'rnatadigan metall quvurlar va xamutlar ajratib, kerakli joyga yetkazib berilmadi. Qashqadaryoning eski ko'prigi (XIII asr), qadimiy hammomi (XVI asr) ham ayanchli ahvolda bo'lib, hammom binosida uch yil davomida "Restavratsiya bormoqda", degan yozuv osilib turgan[7].

Paxta yakka xokimligi ham tarixiy obidalarga munosabatni og'irlashtirgan. Paxta maydonlarini kengaytirish, irrigatsiya inshootlari va shahobchalarini qurish bilan bog'liq ishlar natijasida ko'plab arxitektura yodgorliklari vayron qilingan. Xo'jalik rahbarlari aksariyat yodgorliklarni buzib tashlash hisobiga ekin ekiladigan yerlarni ko'paytirdilar[8]. 1979-yilda paxta ekiladigan maydonlarni kengaytirish bahonasi bilan Ishtixon tumanidagi Alpomish tepaning bir qismi, 1980-yilda obodonlashtirish ishlari bahonasi bilan Eski Termiz shaharchasidagi XI – XIII asrlarga oid bo'lgan me'moriy yodgorliklar buzib tashlandi[9]. O'zbekiston SSR Prokuraturasi o'tkazgan tekshiruvlar ham bu ishlarda jiddiy xatolarga yo'l qo'yilganini, ko'plab tarixiy yodgorliklar xarob ahvolga tushib qolgani va qarovsizlik oqibatida yo'q bo'lib ketish arafasida ekanligini ko'rsatgan[10]. Arxeologik yodgorliklar joylashgan ayrim yerlar ekin maydonlari hisobiga kiritildi[11].

Shuni ham qayd etish kerakki, 1960-1970-yillarda respublikaning yangi tashkil topgan shaharlari atroflarida ham ma'lum tarixiy obidalar mavjud bo'lgan. Birgina Toshkent shahar ijroiya qo'mitasi tarixiy yodgorliklarni muhofaza qiluvchi ko'ngilli shahar jamiyatiga, O'zbekiston SSR Madaniyat vazirligining madaniy yodgorliklarni muhofaza qiluvchi Bosh Boshqarmasiga topshirib

qo‘ygan bo‘lsada, Toshkent shahrining ayrim tumanlarida esa madaniy yodgorliklarni hisobga oluvchi komissiyalarning o‘zi bo‘lmagan. Hatto, ba’zi tuman ijroiya qo‘mitalari raislari bu to‘g‘risida aniq tasavvurga ham ega bo‘lmaganlar[12]. Natijada shahardagi ba’zi madaniy yodgorliklar buzilib ketishiga yoki butunlay xarob holga kelib qolishiga olib keldi. Shahardagi “Ayrilish” madrasasi o‘rniga turar joy, “Qozi Nizomiddin” masjidi o‘rniga dorixona qurilgan. Ayrim hollarda, bu yerlarda ham obidalaridan ishlab chiqarish korxonasi yoki omborxona sifatida foydalanildi. Binolardagi ayrim xonalar idoralarning talablariga moslab qurildi. Xonalar kengaytirilib, devorlari olib tashlandi, deraza, eshiklarning o‘rni almashtirildi. Tarixiy obidalar o‘rnida ishlab chiqarish sexlari tashkil etildi.

1980–yillar o‘rtalarida ta’mirlash ishlari noto‘g‘ri olib borilishi natijasida Farg‘ona vodiysidagi arxitektura yodgorliklarining o‘ziga xos tomonlaridan biri - betakror nozik naqshlari edi. Ular faqat bezak emas, balki o‘zbek xalqining yuksak estetik didi va mahoratining namunasi bo‘l-gan. Shu jihatdan ham ular o‘ziga xos mazmun va ahamiyatga ega bo‘lgan. Bu ishlarda ham ma’lum qiyinchiliklar kelib chiqdi. Ta’mirlash ishlariga malakasiz ustalarning jalb etilishi tarixiy yodgorliklardagi o‘ziga xos bezaklarni yo‘qolishiga olib keldi. Oxunboboyev tumanidagi Xo‘ja Muborak va Xo‘ja Mag‘iz maqbaralari havaskor ustalar tomonidan ta’mirlanishi natijasida bezaklarning avvalgi holati yo‘qolib ketdi. Marg‘ilon shahri-da Kaftarlik qabristonidagi binolarga chizilgan naqshlar va bezaklar ustiga O‘zbekiston SSRning gerbi va yulduz rasmi chizib qo‘yildi. Bular ta’mirlash ishlarining sifati yuzasidan mutaxassislar nazorati o‘rnatilmaganining natijasi edi[13].

Qadimgi Farg‘onaning poytaxti bo‘lgan Axsikent shahri Namangan viloyatining To‘raqo‘rg‘on tumanida joylashgan bo‘lib, uni o‘rganish XX asrning 60–yillaridan boshlangan edi. Bu shaharni noyoblighi bois “Farg‘ona Afrosiyobi”, deb ham ataganlar. YUNESKO ro‘yxatiga kirgan, jahon ahamiya-tiga molik bo‘lgan ushbu yodgorlik Sirdaryoning o‘ng sohilida joylashgan bo‘lib, yillar davomida suv toshqinlari natijasida xarobaga aylanib borgan. Yodgorlik

joylashgan yerning 300 gektardan ortiq rabot qismida yillar davomida paxta ekilib kelgan. Shimoliy qismi bo'lsa aholiga uy-joy qurish uchun bo'lib berilgan. Arxeologik yodgorliklarga e'tiborsizlik kuchliligi oqibatida 1980–yillar o'rtalarida maxsus tayyorlanib, restavratsiya ishlarida foydalanilgan g'ishtlar o'g'irlab ketilgan.

O'zbekiston SSR Madaniyat ishlari vazirligi yodgorliklarni himoya qilish Bosh Boshqarmasi 1987-yil 6-yanvarda №-10-ZP59 sonli buyruq asosida Xiva shahri tashqarisida joylashgan “Toza bog” saroyi masjidini ta'mirlash ishlarini olib bordi. Buning uchun 1987-yilda avval 87.286 rubl, keyinroq qo'shimcha 45.001 rubl mablag' ajratildi. Yodgorliklarni o'rganish davomida shu narsa ma'lum bo'ldiki, uning o'zgartirilgan barcha xonalari qishloq xo'jaligi bo'yicha maxsus bilim yurti ehtiyojlariga moslashtirilgan. Yodgorlik bir necha yil qarovsiz qolib ketishi oqibatida uning suvoqlari tushib, yomon holatga tushib qolgan[14].

XULOSA

Umuman, tariximizning noyob inshootlari, ma'naviyat va ma'rifat o'choqlari bo'lgan – madrasa, masjidlar, mahobatli maqbara va minaralar, ya'ni ota – boblarimizdan qolgan noyob yodgorliklar sovet mafkurasining tazyiqi ostida dahriylikni, inson aqliga sig'mas kommunistik g'oyalarni targ'ib qiluvchi muzeylarga yoki restoran, qahg'vaxona, bar kabi millat e'tiqodiga zid bo'o'lgan ko'ngilochar maskanlarga aylantirildi. Markazdan uzoqroq bo'lgan joylardagi tarixiy yodgorliklardan esa jamoa xo'jaliklari uchun kimyoviy o'g'itlar saqlanadigan omborlar, chorva uchun fermalar sifatida foydalanildi.

IQTIBOSLAR / ЧОШКИ / REFERENCES

1. O'z MA. R-2454-fond, ro'yxat-6, yig'ma jild - 4222, 3-varaq.
2. O'z MA. R-2454-fond, ro'yxat-6, yig'ma jild – 4565. 69-varaq.
3. O'z MA. R-2454-fond, ro'yxat-6, yig'ma jild -4565, 102-varaq.
4. Тўхтамишев И. Ёдгорлик ҳам кўзгу // Совет Ўзбекистони. 1990, 28 август.
5. O'z MA. R-2454-fond, ro'yxat-6, yig'ma jild -4565, 96-varaq.

6. Тўхтамишев И. Ёдгорлик ҳам кўзгу // Совет Ўзбекистони. 1990, 28 август.
7. Тўхтамишев И. Ёдгорлик ҳам кўзгу // Совет Ўзбекистони. 1990, 28 август.
8. О'з МА. R-2454-fond, ro'yxat-6, yig'ma jild - 4565, 52-varaq.
9. О'з МА. R-2454-fond, ro'yxat-6, yig'ma jild - 4565, 59-varaq.
10. О'з МА. R-2454-fond, ro'yxat-6, yig'ma jild -4565, 52-varaq.
11. Qarang: Ўзбекистон қишлоқ хўжалигини барқарорлаштиришнинг асосий йўналишлари ва бозор иқтисодиётига ўтишнинг қоидалари. Лойиҳа // Совет Ўзбекистони. 1990, 17 октябрь.
12. О'з МА. R-2454-fond, ro'yxat-6, yig'ma jild - 4565, 67-varaq.
13. О'зМА. R-2296-fond, ro'yxat – 7, yig'ma jild – 58, 123 varaq.
14. О'з МА. R-2454-fond, ro'yxat-6, yig'ma jild -4565, 69-varaq.